

ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ KÖMƏKÇİ FEİLLƏR VƏ ONLARIN TƏSNİFAT PRİNSİPLƏRİ

Ərəb ədəbi dilində köməkçi feillər haqqında doğru təsəvvür əldə etmək, onların dəqiq təsnifatını aparmaq və işlənmə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün ümumi və Azərbaycan dilçilişində məsələ ilə bağlı nəzəri məsələləri də araşdırmaq yerinə düşərdi. Ümumi dilçilikdə köməkçi feillərin dildəki roluna böyük əhəmiyyət verilir. Bu baxımdan onlar digər köməkçi sözlərdən fərqləndirilir. Bu barədə N.Məmmədov və A.Axundovun “Dilçiliyə giriş” kitabında belə məlumat verilir: “Bunlarda (yəni köməkçi feillər) zəngin qrammatik mənə yaradan sözlər qrupundan biridir. Lakin köməkçi feillər dəyişmək qabiliyyətinə malik olduqlarından, yəni müxtəlif şəkildə qəbul edə bildiklərindən başqa köməkçi sözlərdən fərqlənir. Lakin bunlar cümlədə müstəqil nitq hissəsi mənasında çıxış edə bilmədiklərindən köməkçi sözlər qrupundan çıxarıla bilmir. Azərbaycan dilində köməkçi feillərə misal olaraq *imək* məsdərini göstərə bilərik. Bu köməkçi feilin məsdərindən idi, imiş, isə və s. köməkçi feillər əmələ gəlir ki, bunlardan birincisi müxtəlif feili sifətlərə birləşərək feilin hekayət formasını, ikincisi rəvayət formasını, üçüncüsü isə ümumi şərt formasını əmələ gətirir. (2,74)” Bu məlumatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində *imək* köməkçi feil, idi, imiş və isə sözləri də onun törəmələridir. M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında dilimizdə köməkçi feillərin üç növü olduğu qeyd edilir. Müəllif mürəkkəb feillər haqqında danışarkən onları dörd yerə bölmür:

“I. İdi, imiş köməkçi feillərinin sadə, düzəltmə və başqa qayda ilə işlədilən mürəkkəb feillərlə birgə işlənməsi ilə düzələn mürəkkəb feillərdir ki, bunlar da bütün feil şəkillərində hekayət və rəvayət məzmununu ifadə etməyə xidmət edir. Həmin köməkçi feillər təkcə feilin əmr şəklilə işlənə bilmir. Çünki feilin əmr şəklində zaman şəkilçiləri işlənmədiyinə görə onlar məzmunca nisbətən gələcək zamanı ifadə edir, idi, imiş köməkçi feilləri isə hər hansı bir nitq hissəsi ilə işlənsə, həmin nitq hissəsini keçmiş zamana bağlayır. Yəni bu şəkilçilərin məzmununda keçmiş zaman məfhumu vardır. Bundan başqa, köməkçi feillər xəbər şəklilə şühudi keçmişlə ilə də işlədilə bilmir. Çünki şühudi keçmiş zaman keçmişdə icra olunmuş bir iş, hərəkət və hadisə haqqında şəhadətlə xəbər verir, yəni subyekt işin icrasını öz şahidliyi ilə xəbər verməli olur. İdi, imiş feilləri isə bu şahidlik məzmununa uyğun mənə ifadə edə bilmədiklərindən şühudi keçmiş zamanla işlənə bilmir. İdi, imiş köməkçi feilləri feilin bütün yerdə qalan başqa şəkilləri ilə işlənə bilir və mürəkkəb feil əmələ gətirir.

II. Ol, et, elə kimi qismən müstəqil, qismən də köməkçi feillər isim və bəzən də sifətlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil yaradır: hazır ol, daxil et, qəbul elə və s.

III. Feilin bacarıq şəklilə adlanan bil(mək) köməkçi feilin əsas feillərə qoşulması ilə əmələ gələn mürəkkəb feillərdir: gələ bildim, yaza bilmişdir, deyə biləcəkdir və s.

IV. İsimlərlə feillərin birgə işlənməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb feillərdir.” (1,156-157)

Buradan göründüyü kimi IV qrup mürəkkəb feillər köməkçi feillərin iştirakı ilə əmələ gələ bilmir. Əvvəlki maddələrdən də aydın olur ki, dilimizdə idi, imiş, ol, et, elə və bilmək kimi köməkçi feillər vardır ki, onlar da qruplaşdırılıqda *imək, olmaq və bilmək* kimi üç növ köməkçi feil alınır.

H.Mirzəyevin “Azərbaycan dilində feil” kitabında da üç köməkçi feil qeyd edilir. Onlar burada “Yarımmüstəqil feillərin başqa nitq hissələrinə qoşulması yolu ilə əmələ gələn feillərdə təsirlilik və təsirsizliyin ifadəsi” başlığı altında öyrənilir. Göründüyü kimi müəllif bu feilləri köməkçi deyil, yarımmüstəqil feillər adlandırır. O, yazır: “Müasir Azərbaycan dilində olmaq, etmək, eləmək feilləri öz leksik-semantik müstəqilliyini itirmiş və yarımmüstəqil hala çevrilmişdir.” (4, 157)

Azərbaycan dili ilə müqayisədə ərəb ədəbi dilində köməkçi feillərin sayı olduqca çoxdur. Lakin onların dəqiq sayı barədə yekdil bir fikir yoxdur. Nəzərdən keçirilən ərəb dili ilə bağlı bütün mənbələrdə ümumiyyətlə köməkçi feilləri sayı məsələsinə toxunulmur. Ə.Məmmədovun “Ərəb dili” dərsliyində köməkçi feillər, onların təsnifatı və işlənmə şəraiti barədə ilkin zəruri məlumatlar vardır. Burada köməkçi feillər haqda ilk məlumat “Ad qruplu sözlərlə tərkibi xəbər əmələ gətirən bəzi feillər” bəhsində rast gəlmək olur (3,197). Bu bəhsdə bəzi köməkçi feillərin ismi cümlədə isimlə birgə yaratdığı tərkibi xəbərdən danışılır. Müəllif yazır: “Başqa dillərdə olduğu kimi ərəb dilində də elə feillər vardır ki, ad qruplu sözlərlə və ya digər feillərlə birgə işləndikdə öz əsl mənalarından nisbətən təcrid olunaraq cümlədə tərkibi xəbər əmələ gətirir. *كان-olmaq və -صار* (çevrilib) *olmaq* həmin qəbil feillərdəndir.” Tərəflərindən biri *كان* və ya *صار* feili, digəri isə ad qruplu sözdən ibarət olan tərkibi xəbərdə ad hissəsi əsasən təsirlilik hal və qeyri-müəyyənlik şəraitində olur. Həm də sifət və ya sifət mənşəli isimlə ifadə edildikdə mübtədə ilə cins və kəmiyyətə görə uzlaşır. Müəllif habelə *ليس ل* inkar feili haqda da məlumat verir (3, 252-253). Bu feildən əsas və köməkçi bir feil kimi istifadə olunur. Əsas feil kimi o, “mövcud olmamaq” mənasını verir: *ليس في باكوا-O, Bakıda deyil. ليس* inkar feili çox zaman köməkçi feil kimi işlənərək mürəkkəb xəbər əmələ gətirir və xüsusilə ismi cümlədə “deyil” mənasını verir. Mürəkkəb xəbərin ad hissəsi ya təsirlilik halda, ya da ب önqoşması qəbul edərək ziyəlik halda olur: *ليست مريم طبيبة. Məryəm həkim deyildir.* Habelə, “feillərin feillərlə işlədilməsi” bəhsində köməkçi feillər barəsində daha geniş məlumat verilir. Burada onların bir növ həm təsnifatı, həm də işlədilmə xüsusiyyətləri təsvir olunur. Müəllif əsas feillərlə tərkibi xəbər əmələ gətirən köməkçi feillərin xüsusiyyətlərindən danışaraq bildirir ki, tərkibi xəbərin feillərin birincisi mənaca məhdudlaşaraq ikinci feilə nisbətən bir növ tabe xarakter daşıyır, onun mənasının açılmasına kömək edir. Tərkibi xəbərdə əsas mənə daşıyıcısı kimi hər hansı bir feil işlənilə bildiyi halda, köməkçi mənada yalnız bir qrup feildən istifadə oluna bilir. Qrammatik ədəbiyyatda tərkibi feili xəbər əmələ gətirən feillərə çox zaman müvafiq surətdə əsas və köməkçi feillər deyilir. Ərəb dilində həm köməkçi, həm də əsas feil şəxslə

⁴⁴ BDU

formada olub mübtəda ilə məlum qaydalar əsasında uzlaşır (3, 353). Ə. Məmmədovun “Учебник арабского языка” kitabına nəzər salsaq, bu məlumatlardan əlavə, “olmaq”, “çevrilib olmaq”, “başlanğıc bildirən feillər” və “davamiyyət bildirən feillər” haqqında bir qədər daha müfəssəl məlumat vardır. “Olmaq” və “çevrilib olmaq bildirən feillər” bəhsində on beş feil, “davamiyyət bildirən feillər” bəhsində isə səkkiz feil göstərilir. Təbii ki, bunlar bütün köməkçi feillər deyildir. Onların siyahısı bununla məhdudlaşmır. Başlanğıc bildirən və başqa köməkçi feillər də burya əlavə edilərsə, çox güman ki, onların sayı qırxa yaxın ola bilər. Belə ki, müəllif başlanğıc bildirən feillərə on, köməkçi feili zərflərə isə dörd feili aid edir və onların izahatlarını verib işlənmə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır (9, 403;425). Rus müəlliflərindən B.E.Şaqal, M.N.Merekin və F.S.Zabirov “Учебник арабского языка” kitabında ليس və كان feilləri ilə yanaşı digər köməkçi feillər barədə də bir qədər geniş məlumat verilir. Burada “köməkçi feillər” bəhsində ümumi olaraq iyirmi üç feilin siyahısı verilir və onların işlənmə xüsusiyyətləri izah olunur (11, 356-357). Diqqəti çəkən məqamlardan biri digər dərslərdə rast gəlmədiyimiz اتم feili haqqında məlumat verilir. Bundan əlavə burada ما زال، ما دام haqqında müəyyən izahatlar verilir. Köməkçi feillərlə bağlı daha geniş məlumatı B.M.Qrande verir. Lakin yuxarıda göstərilən mənbələrdə olduğu kimi bu müəllif də köməkçi feilləri vahid bir başlıq altında deyil kitab boyu səpələnmiş şəkildə araşdırır. “Natamam mənalı feillər” bəhsində كان feili ilə yanaşı yeddi olmaq və çevrilib olmaq mənalı köməkçi feillər, “kəsilməmək, davam etmək” mənalı dörd feil, “yaxınlıq” bildirən beş feil, “başlanğıc” bildirən altı feil göstərilir. Müəllif اخلولق، حرى، عسى، اوشك، كرب، اوشك، هərəkətin yaxınlaşmasını bildirən feilləri və onların işlənmə xüsusiyyətlərini işıqlandırır. كان qrupuna daxil olan feillərdə müəllif tərəfindən lazımi şəkildə tədqiq olunmuşdur. B.M.Qrande köməkçi feillərin araşdırılması və təsnifatı məsələsində ərəb dilçiliyinin əsasları və yeri gəldikcə məsələ ilə bağlı öz fikirlərini də bildirir (7, 249-251).

Ərəb dilçiliyində köməkçi feillər sintaksis bəhsində öyrənilir. Onlar burada mübtəda və xəbərlə əlaqəli şəkildə işıqlandırılır. Belə ki, ərəb dilçilərinin fikrincə, onlar mübtədanın adlıq halda olmasını tələb edən amillərdən hesab olunur. Buna görə də onlardan المرفوعات -“adlıq halda işlənen sözlər” bölməsində bəhs olunur. Belə mövqe demək olar ki, bütün ərəb dilçilərinin əsərlərində müşahidə olunur. Məsələn, Rəşid əş-Şərtuninin “مبادئ العربية” əsərində وأخواتها -bəhsində bu məsələdən danışılır. Burada əvvəlcə كان feilinin işləndiyi cümlədə mübtədanın adlıq halda, xəbərin isə təsirlik halda olması bəyan edilir. Sonra bu qrupa daxil olan köməkçi feillərin miqdarı göstərilir. Burada كان-dən başqa onların 12 feil olduğu qeyd edilir: ما، اصبیح، أضحى، ظل، بات، أمسى، ما زال، ما برح، ما إنفك، ما قتی، ما. Ərəb dilçiləri bu feilləri öz ilkin leksik mənalardan uzaqlaşdığı üçün الناقصة -naqis feillər adlandırırlar. Rəşid əş-Şərtuni bu qrup feilləri üç qrupa ayırır: 1) tam təsrif olunanlar, 2) təsrif olunmayanlar və 3) yarımçıq təsrif olunanlar. Müəllif birincilərə اصبیح، أضحى، ظل، بات، كان، صار، أمسى، ikincilərə ليس və ما dam feillərini, üçüncülərə isə اخلولق، ما قتی، ما برح، ما زال، ما إنفك، ما قتی، Müəllif həmçinin کاد qrupu köməkçi feillərindən bəhs edir və qeyd edir ki, bu qrup feillər də ismi cümlədə كان feili kimi mübtədanın adlıq halda olmasını tələb edir. Əş-Şərtuni bu qrup köməkçi feillərin miqdarı barədə danışarkən onların sayının on altı olduğunu bildirir: شرح، اخلولق، شرع، اخلولق، حرى، عسى، اوشك، كرب، جعل، أخذ، علق، أقبل، طفق، أنشأ، إبرى، قام، ابتدأ، صب. Beləliklə, müəllif köməkçi feillərin sayının iyirmi doqquz olduğunu göstərir (13, 254).

Mustafa əl-Gəlayini “جامع النروس العربية” əsərində bu mövzunu “adlıq halda olan sözlər” fəslində işıqlandırır. Həmin mövzu burada “الفعل الناقص” başlığı altında şərh edilir. Müəllif onlara belə tərif verir:

“الفعل الناقص: هو ما يدخل على المبتدأ والخبر، ويرفع الأول تشبيهاً له بالفعل، وينصب الآخر تشبيهاً له بالمفعول به نحو: كان عمر عادلاً.”

“Mübtəda və xəbərlə işlənərək, birincini subyekt kimi adlıqda, ikincini isə obyekt kimi təsirlikdə idarə edən feillərə köməkçi feillər deyilir. Məs., Ömər ədalətli idi. (14, 276)”

Mustafa əl-Gəlayini də وأخواتها كان qruplu köməkçi feillərin on üç olduğunu göstərir. O da buraya eynilə əş-Şərtuninin kitabında verilmiş feilləri daxil edir. Müəllif bundan əlavə صار mənasında daha on bir köməkçi feilin işləndiyi qeyd edir:

ارتد، حار، عاد، إستحال، رجع، أض، تبدل، إتقلب، راح، غدا، تحول.

Habelə, müəllif bu qrup feillərin hər birinin işlənmə xüsusiyyətlərindən və məna çalarlarından bəhs edir. Mustafa əl-Gəlayini də həmin qrup feilləri təsrif olunmayanlar, tam təsrif olunanlar və tam təsrif olunmayanlara bölür. کاد وأخواته feillərini “أفعال المقاربة” -“yaxınlıq bildirən feillər” adlandırır və onlara belə bir tərif verir:

“كاد وأخواته تعمل عمل كان فترفع المبتدأ وتنصب الخبر وتسمى أفعال المقاربة.”

كان feil qrupları can feili kimi işlənərək, mübtədanı adlıqda, xəbərin isə təsirlikdə olmasını tələb edir və yaxınlıq bildirən feillər adlandırılır. (14,289)

Bundan əlavə Mustafa əl-Gəlayini bu feilləri üç qrupa ayırır:

- 1) Yaxınlıq bildirən feillər: كاد، اوشك، كاد
- 2) İstək bildirən feillər: عسى، حرى، اخلولق، حرى
- 3) Başlanğıc bildirən feillər: جعل، أخذ، علق، أقبل، طفق، أنشأ، إبرى، قام، ابتدأ، صب، جعل.

Beləliklə, biz bu iki qrup feillərin məcmusunun iyirmi doqquz olduğunu görürük. Nəzərdən keçirilən mənbələrdə davamiyyət bildirən feillər müstəqil bir qrup kimi verilməmişdir. Onların çoxu وأخواتها كان qrupunda başqa mənalı feillərlə birləşdirilmişdir. Tərkibi xəbər çərçivəsində və ya hər hansı bir tərkibdə feillə ifadə edilən mənanın müstəqil və qeyri-müstəqil olmasına görə feilləri ərəb qrammatikasında müvafiq surətdə tammənalı feillər və naqis mənalı feillər qrupuna bölünürlər. Müasir dilçilikdə çox zaman köməkçi feillər adlanan “naqis” feillərin məna “naqisliyi” bunların bir tərəfi feil və ya ad qruplu sözdən ibarət olan tərkibi xəbərlərdə bir komponent kimi (tərkib hissə) işlədilməsi zamanı xüsusilə təzahür edir: feil öz əsas mənasından tamamilə və ya qismən təcrid olunur, yəni məna çalarlıqları kəsb edir, hətta bu və ya digər eyni köməkçi feil yerinə görə bir deyil, müxtəlif köməkçi mənalara

bildirir. İşlədildiyi tərkibi xəbərlərə və bu tərkiblərdə kəsb etdiyi xüsusi mənaya və mənə çalarlarına görə köməkçi feilləri müxtəsər şəkildə belə qruplaşdırmaq olar:

1) Mövcud olmaq, çevrilib olmaq mənalarını verən, əmələ gətirdikləri tərkibi xəbərin adlardan ibarət hissəsinin təsirlik halda olmasını tələb edən və ənənəvi ərəb qrammatikasında *كان وأخواتها* qrupuna daxil edilən köməkçi feillər: *كان، ليس، ظل، بقي، ما زال، صار، أضحى، أصبح، أمسى، بات، غدا، ما دام، ما برح، ما قتي، ما انفك.*

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən feillərin köməkçi mənaları ilə yanaşı əsas leksik mənaları da vardır.

Məsələn:

Tələbə idi - *كان طالبا*; Böyük bir alim oldu - *أصبح عالما كبيرا*; Hələ də sağdır - *حيًا- ما زال*

2) Yalnız köməkçi mənada işlədilən feillərə *كاد* *أوشك، عسى*, aid etmək olar. Məsələn:

Az qala qorxudan öləcəkdir - *كاد يموت من الخوف*; Ola bilər ki, bu olsun - *عسى أن يكون ذلك*; Az qalmışdı ki, bunu etsin - *أوشك أن يفعل هذا*.

3) Feillərlə tərkibi xəbər yaradaraq onların ifadə etdiyi işin müxtəlif mərhələlərinə - başlamasına, davam etməsinə, uzun çəkməsinə, yaxın olmasına və s. işarət edən köməkçi feillər:

a) Əsas işin başlandıqlını bildirən "başlangıç feilləri" - *أفعال الشروع*:

أخذ، طفق، شرع، جعل، صار، أصبح، أمسى، أنشأ، أقبل، قام، بدأ، ابتدأ، صب، أضحى، راح.

Tərcümə etməyə başladılar - *أقبلوا يترجمون*.

b) Əsas işin davam etdiyini və ya hələ bitmədiyini göstərən davmiyyət bildirən feillər - *أفعال الاستمرار*:

مضى، ظل، بقي، ما دام، ما زال، ما برح، ما قتي، ما انفك Məsələn:

Leyla bu məqaləni tərcümə etməkdə davam edir - *ما تزال ليلي تترجم هذه المقالة*.

c) Əsas işin icrasının yaxın olduğunu bildirən *أفعال المقاربة* - *كاد، كبر، أوشك، كاد*. Məsələn: Az qala ağlayacaqdır - *كاد يبكي*.

ç) "davamiyyət" - *ما* adlanan *si* ilə işlədilərək əsas feillə bildirilən işin bütün icra müddətini göstərən *feili*. Məsələn: *ما دام يقرأ* - Nə qədər ki, oxumaqda davam edir.

d) Əsas işin təkrar və ya davam etdirilmədiyini və ya etdirilmədiyini bildirən *عاد* - *feili*. Məsələn: *ما عاد يكتب*

Bir daha yazmadı.

e) Əsas işin icrasının müxtəlif zamanlara aid etmək üçün işlədilən *كان* feili. Məsələn: *كان يكتب*; Yazırdı; *كان قد*

Yazmış idi; *يكون قد كتب* - Yazmış olar.

Verilən müxtəsər təsnifatdan göründüyü kimi, bəzi feillər eyni zamanda müxtəlif köməkçi feillər qrupuna daxil edilmişdir. Bu da onların çoxmənalılığından irəli gəlir.

Ədəbiyyat:

1. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: "Maarif", 1963
2. Məmmədov N.N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı: "Maarif", 1966
3. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı: "Maarif", 1971, 367 s.
4. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində feil. Bakı: "Maarif", 1986
5. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва: Издательство «Русский язык», 1977, 942 с.
6. Борисов В.М. Русско-арабский словарь. Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1967, 1120 с.
7. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва: Восточная литература, 2001, 592 с.
8. Ковалев А.А., Шарбагов Г.Ш. Учебник арабского языка. Москва: Восточная литература, 2004, 751 с.
9. Мамедов А.Дж. Учебник арабского языка. Баку, 2001, 642 с.
10. Халидов Б.З. Учебник арабского языка. Москва, 1965, 325 с.
11. Шагал В.Е., Мерекин М.Н., Забири Ф.С. Учебник арабского языка. Москва, 1983, 394 с.
12. الشرتوني رشيد. مبادئ اللغة العربية: في 4 مجلدات، المجلد الثاني، قم مؤسسة انتشارات. 13. المعجم الوسيط القاهر: مجمع اللغة العربية، 1972، 1068 ص. دار العلم، 1383، 335 ص.
14. الشيخ مصطفى الغلايين. جامع الدروس العربية: في 3 اجزاء، الجزء الثالث، صيدا، بيروت، المكتبة العصرية، 2006، 235 ص.

Açar sözlər: *köməkçi feillər, sintaksis, təsirlik hal, subyekt, obyekt*

Ключевые слова: *вспомогательные глаголы, синтаксис, винительный падеж, субъект, объект*

Key words: *auxiliary verbs, syntax, accusative case, subjekt, object*

Резюме

Статья посвящена вспомогательным глаголам в арабском литературном языке. Они образуют составное сказуемое именами и глаголами, частично утратив свое первоначальное значение. Вспомогательные глаголы делятся на различные группы. Один и тот же глагол одновременно может относиться к разным группам.

Summary

This article is about auxiliary verbs in Arabic literary language. These verbs creates composition predicate with nouns and verbs losing partly the primary meaning. The auxiliary verbs in Arabic literary language divides into different groups. The same verb is able to belong to different groups.

Rəyçi: prof.N.N.Məmmədov